

SOSYAL ATOM ÖLÇEĞİ: GELİŞTİRİLMESİ, GÜVENİRLİĞİ VE GEÇERLİĞİ

Doç. Dr. Üstün DÖKMEN
A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi

ÖZET

Bu çalışmada, kişilerin sosyal atomlarını, sayısal olarak değerlendirme ve karşılaştırma imkanı veren Sosyal Atom Ölçeği (SAÖ) tanıtılmaktadır. Bir pilot çalışma niteliğinde olan bu incelemede, SAÖ'nin güvenilirliği ve geçerliği ile bulgular sunulmakta, geliştirilmesine devam edilecek olan ölçeğin kullanılabilirliği tartışılmaktadır.

ABSTRACT

In this study, a measurement to evaluate and compare social atoms of a person was introduced. In this pilot study, the reliability and validity data were presented and its use was discussed.

GİRİŞ

Moreno'nun sosyometri kapsamında ortaya koyduğu "sosyal atom", psikodramada sıklıkla kullanılan dramatizasyon tekniklerinden birisi olmuştur. Moreno'ya (1960) göre bir kişinin sosyal atomu, bu kişiyi duygusal, sosyal ve kültürel açıdan etkileyen, onun için önemli olan kişiler topluluğu demektir. Moreno, bir toplumun en küçük biriminin bireyler değil, bireylere ait sosyal atomlar olduğunu belirtmiştir. Democritus'un, "daha fazla bölünemeyen en küçük birimi" ifade etmek için kullandığı "atomos" kavramını Moreno, sosyal ilişkiler örüntüsünün en küçük birimini tanımlamak için kullanmıştır. Bilindiği üzere, sosyometrik incelemede, bir grubu oluşturan kişilerin, birbirlerine ilişkin seçmeleri ve reddetmeleri ele alınır. Bir kişinin sosyal atomu ise, bu kişinin, kişisel seçme ve reddetmelerinin bir göstergesidir. Kişinin hayalindeki bu seçme ve reddetmeler, günlük yaşamdaki iletişimlerin sonucunda oluşmuştur ve aynı zamanda onun diğer insanlarla olan ilişkilerini etkiler.

Sosyal atom, genellikle psikodramada bir dramatizasyon tekniği olarak kullanılır. Bir psikodrama oturumunun ısınma aşamasında üyeler ya da yöneticinin gerek görmesi halinde baş-oyuncular sosyal atomlarını sergilerler. Sosyal atomunu ortaya koyacak üye, sahnenin ortasında durur; bu nokta onun sosyal atomunun merkezi, yani kendisidir. Bu üye daha sonra, yaşamında kendisi için önemli olan kişileri (anne, baba, arkadaş gibi) bu merkezin etrafına, önemli olanları daha yakına almak üzere yerleştirmeye başlar. Bu yerleştirme sırasında her bir yakınına sembolize etmek üzere grup üyelerinden birisini görevlendirir. Yardımcı oyuncu rolünü üstlenen bu üyelerin, hangi uzaklıkta ve hangi pozisyonda duracaklarına (örneğin yüzlerinin gülüp gülme-yeceğine veya vücut pozisyonlarının nasıl olacağına) merkezdeki baş-oyuncu karar verir (Blatner, 1973). Daha sonra yönetici, baş-oyuncudan, sosyal atomunu oluşturan kişilerden birisiyle ya da birkaçı ile rol değiştirme tekniğini kullanarak karşılıklı konuşmasını ister. Her iki kişiyi de baş-oyuncunun konuşturduğu bu tür diyaloglar, baş-oyuncuların ve diğer üyelerin içgörü kazanmalarına ve katarsis sağlamalarına yol açabilir.

Psikodrama sahnelerinde sergilenecek sosyal atomlar çeşitli kriterlere dayandırılabilir. Yöneticiler, yaratıcılıklarını kullanarak, baş-oyunculardan duruma uygun sosyal atomlar oluşturmalarını isteyebilirler. Örneğin bazı sosyal atomlar, baş-oyuncuların sevdikleri kişilerden, bazıları ise yaşamlarını etkileyen, sevmedikleri ve sevmedikleri kişilerden oluşabilir; bazı sosyal atomlar yalnızca yaşayan kişilerden oluşturulurken, bazıları ise hayatta olsun ya da olmasın, baş-oyuncu için önemli kişilerden oluşturulur.

Moreno (1951 ve 1960) sosyal atomun hemen

çevresinde bulunan kişiler topluluğuna "tanıdıklar" adını vermektedir.

Bir sosyal atomun sahibi tanıdıklarıyla etkileşimde bulunur, fakat bu kişiler onun için duygusal açıdan fazlaca bir önem taşımaz.

Kişilerin sosyal atomları dinamik bir yapıya sahiptir; yaşam boyunca pek çok defa değişebilir. Sosyal atomların yapılarını değiştirme ve aralarında denge sağlama eğilimlerine "sosyostazis" adı verilir (Moreno, 1951; Özbek ve Leutz, 1987). Bir çocuğun sosyal atomu başlangıçta sadece anne ve babasından oluşurken, yaşı ilerledikçe, gelişmekte olan ilişkileri yoluyla sosyal atomuna yeni kişiler, örneğin yaşlıları katılmaya başlar (Starr, 1979).

SOSYAL ATOM ÖLÇEĞİ (SAÖ)

Psikodrama sahnelerinde sergilenen sosyal atomlar ısınma ya da oyun tekniği niteliğinde olup, bu atomlar üzerinde sayısal işlemler yapılması söz konusu değildir. Kişilerin sosyal atomlarının kağıt-kalem testiyle belirlenmesini ve yapılan bu ölçümlerin istatistiksel olarak değerlendirilmesini konu alan çalışmalar, literatürde az sayıda bulunmaktadır. Bunlardan birisinde Taylor (1984), ruhsal hastalık teşhisi konmuş kişilerin sosyal atomları ile konmamışların sosyal atomlarını karşılaştırmak için sosyal atomları, kağıt-kalem testi yoluyla belirlemeye yönelmiştir. Sosyal atomlardaki kişi sayısını esas alan bu ölçme, şekilden daha sistematik ve istatistiksel değerlendirmeler yapmaya daha elverişli bir ölçek elde edebilmek amacıyla Sosyal Atom Ölçeği (SAÖ)'nin geliştirilmesine karar verilmiştir.

SAÖ'nin Geliştirilmesi

SAÖ, deneklere standart bir yönerge eşliğinde sunulmaktadır. Geliştirilmesine halen devam edilmekte olan ölçeğin ilk formu şöyledir: Boş bir sayfanın ortasındaki çarpı işaretinin üzerinde "Ben" yazılıdır. Bu işaretin etrafına, her birinin çapı, bir örneğinden iki santimetre büyük olan yedi daire çizilmiştir. Sosyal atomun ne olduğu kısaca anlatıldıktan sonra deneklerden, yaşamlarında kendilerini etkileyen önem verdikleri kişileri bu dairelerin üzerinde birer çarpı işareti koyarak belirtmeleri

istenmiştir. Bir denek, bir daireye birden fazla yakını yerleştirebileceği gibi, birkaç daireyi ya da dairelerin tümünü boş da bırakabilir.

Puanlama

Yukarıda belirtildiği şekilde veriler toplandıktan sonra bir sosyal atomda, en dıştaki daireye yerleştirilenlere 1'er puan, en içtekinde yerleştirilenlere ise 7'şer puan olmak üzere, tüm dairelere yerleştirilmiş kişilere 1 ila 7 puan arasında puan verilmiştir. Bir sosyal atoma yerleştirilmiş tüm kişilere verilen puanların ortalaması bulunabilir; ya da bir sosyal atomda toplam kaç kişi (kaç seçim) bulunduğu bir değişken olarak kabul edilebilir. Bunun yanı sıra, bir sosyal atomdaki belli grupların her birisi için bir ortalama puan hesaplanabilmektedir. Örneğin, denegın ailesinin üyeleri için ya da arkadaşları için birer "sosyal-atom puanı" hesaplanabilir. Bu puanın hesaplanışında kural, her bir dairedeki kişi sayısının, o dairenin puan değeriyle çarpılmasından sonra elde edilen toplam değerin aritmetik ortalamasının alınmasıdır. Örneğin bir denek, annesini ve babasını en içteki halkaya, kardeşini ise bu halkanın hemen yanındaki halkaya yerleştirmiş olsun; bu düzende, anne 7, baba 7, kardeş ise 6 puan alır; söz konusu denegın ailesine ilişkin sosyal atom puanı $7+7+6/3=6.3$ puandır. Aynı denek, kız arkadaşlarını 7 ile 5 numaralı dairelere, üç erkek arkadaşını ise 4 numaralı daireye yerleştirmişse, bu denegın kız arkadaşlarına ilişkin sosyal atom puanı $7+5/2=6$, erkek arkadaşlarına ilişkin sosyal atom puanı ise $4+4+4/3=4$ olur.

Denekler

SAÖ'nün güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi 1. Sınıf öğrencileri arasında seçkisiz teknikle seçilen 72 denek üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Güvenirlik Çalışması

SAÖ'nün güvenilirlik düzeyi iki farklı şekilde incelenmiştir. Bunlardan birincisi şudur: Ölçek 48 kişilik bir denek grubuna bir hafta arayla iki defa uygulanmıştır. Uygulamalar sırasında deneklerin sosyal atomlarına kaç kişi yerleştirdikleri belirlenerek, bu iki ölçüm arasındaki ilişkiye bakıldığında, bu ilişkinin anlamlı olduğu görülmüştür ($r=0.91, p<$

.001). İkinci olarak, her bir sosyal atom için 4 tür ortalama puan belirlenmiştir; bunlar, 1) anababa, 2) tüm aile (akrabalar dahil), 3) arkadaşlar ve 4) diğer önemli tanıdıklar için hesaplanan puanlardır. Deneklerin, bu dört puan grubundan bir hafta arayla elde ettikleri tekrar ölçüm puanları arasındaki ilişkilere bakılmıştır. Dört puan türüne ilişkin belirlenen tekrar ölçüm puanları arasındaki ilişkiler sırasıyla $r=0.74$ ($p < .001$), $r=0.88$ ($p < .001$), $r=0.85$ ($p < .001$) ve $r=0.58$ ($p < .001$) bulunmuştur.

SAÖ'ye ilişkin elde edilen güvenilirlik katsayıları, ölçeğin yeterli düzeyde güvenilir olduğu anlamına gelmektedir.

Geçerlik Çalışması

SAÖ'nün ne ölçüde geçerli olduğunu ortaya koyabilmek için, 24 deneğin sosyal atomları üç farklı yaklaşımla belirlenerek karşılaştırılmıştır. Söz konusu üç tür sosyal atom ölçümü şöyle gerçekleştirilmiştir: 1) Psikodramada yapılageldiği şekilde, denekler birer birer sahenin ortasında durarak kendilerine ait sosyal atomları sergilediler; 2) deneklere SAÖ uygulandı; 3) Likert türü ölçeklere benzer şekilde, deneklerden, kendileri için önemli olan kişilerin adlarını alt alta yazmaları ve bu kişileri ne ölçüde önemli gördüklerini 1 ile 7 arasında puan verecek belirtmeleri istendi. Bu durumda her bir deneğin sosyal atomu, üç ayrı yaklaşımla belirlenmiş oldu. Deneklere ait bu üç tür sosyal-atomda yer alan ortalama kişi sayılarının karşılaştırılması yoluyla SAÖ'ne ilişkin bir gerçeklik kanıtı elde edilebilir. Alışagelmış geçerlik kanıtlarından bir ölçüde farklı sayılabilecek bu geçerlilik kanıtının dayandığı mantık şudur: SAÖ'nin kullanılmasıyla elde edilen sosyal atomların, öncelikle psikodramada belirlenen sosyal-atomlara benzemesi beklenir. Eğer SAÖ' ile, psikodramada kullanılan klasik sosyal-atomlara benzer bir ölçme gerçekleştirilebiliyorsa, bize sayısal değerlendirme olanağı da veren SAÖ'ni, sözkonusu klasik yaklaşıma tercih etmemiz gerektiği açıktır. Yalnız bu noktada, kişilerin sosyal atomlarının, SAÖ'ne oranla daha kolay bir yaklaşımla-örneğin Likert türü ölçekler kullanılarak ölçülebileceği ileri sürülebilir. Fakat bu konudaki ön çalışmalarımız ve gözlemlerimiz, sosyal-atomların belirlenmesinde Likert türü ölçme yapmanın pek uygun olmadığı yolundadır. Gerçi son yıllarda,

grupların sosyometrik örüntülerini belirlemede, Likert türü ölçekler, klasik sosyometrik ölçümlere tercih edilmektedir; fakat sosyal-atomların, genel sosyometrik örüntülerden farklı oldukları, bu yüzden de Likert türü ölçeklerle ölçülemeyecekleri kanısındayız. Bu durumda, yukarıda belirtilen üç ayrı yaklaşımla elde edilen sosyal-atomlarda, ilk iki yaklaşım yoluyla elde edilen atomların birbirine benzeyeceklerine, üçüncü yaklaşımla elde edilen atomların ise diğer iki yaklaşımla elde edilenlere daha az benzeyeceklerini tahmin edebiliriz. Üç ayrı yaklaşımla elde edilen sosyal atomlardaki ortalama kişi sayılarının varyans analizi ile karşılaştırılması sonucunda, bu tahmini destekleyen bir bulgunun ortaya çıkması halinde, SAÖ'nin bu alandaki benzeri bir ölçme aracına oranla daha geçerli olduğunu düşünmek mümkün olacaktır.

Öncelik sonralık etkisinin yol açabileceği yanlılığı giderebilmek için, yukarıda sıralanan üç yaklaşım, deneklere farklı sıralarla uygulanmıştır. Deneklerin üç ayrı yaklaşımla belirlenen sosyal atomlarındaki ortalama kişi sayıları Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1
Deneklerin Üç Ayrı Yaklaşımla Belirlenen Sosyal Atomlarındaki Ortalama Kişi Sayıları

Sosyal Atom Türü	X	S
1. Psikodramada belirlenen sosyal atomlar	13.63	5.18
2. SAÖ ile belirlenen sosyal atomlar	14.17	6.00
3. Likert türü ölçekle belirlenen sosyal atom	20.50	8.55

Tablo 1'deki ortalamalara, tekrar ölçümlü veriler için uygun olan Seçkisiz Blok Desen uygulandığında, Tablo 2'de görüldüğü üzere F değerleri anlamlı bulunmuştur ($F_{2,46}=14.84$, ($p < .01$); $F_{23,46}=3.76$ ($p < .01$)). Belirlenen bu anlamlı farklılığın kaynağına baktığımızda, birinci yaklaşıma ilişkin ortalama ile ikinci yaklaşıma ilişkin ortalama arasında farklılık olmadığı ($q=0.60$, $p < .05$); buna karşılık ilk iki yaklaşım ilişkili ortalamalar ile üçüncü yaklaşıma ilişkin ortalama arasında anlamlı farklılık bulunduğu görülmüştür ($q_{1,3}=6.95$, $p < .01$; $q_{2,3}=6.35$, $p < .01$). Bu

sonuç SAÖ'nün geçerliği konusunda bir kanıt sayılabılır. Çünkü sosyal atomların belirlenmesinde temel yaklaşım, psikodrama sahnesinde bu atomların canlandırılmasıdır; geçerlik ile ilgili bulgulardan, deneklerin psikodramada belirlenen sosyal atomları ile SAÖ üzerinde belirlenen sosyal atomları arasında benzerlik olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık, deneklerin önem verdikleri kişileri sıralayıp puanlayarak ortaya koydukları sosyal atomlar, psikodrama sahnesinde ortaya koydukları sosyal atomlardan farklı bulunmuştur.

Tablo 2
Üç Ayrı Yaklaşımla Belirlenen Sosyal Atomlardaki Kişi Sayılarına İlişkin Varyans Analizi Sonuçları

Kaynak	KT	SD	KO	F
Ölçümler arası	701.36	2	350.68	14.84*
Bloklar arası	2041.65	23	88.77	3.76*
Hata	1087.31	46	23.64	
Toplam	3830.32	71		

*p<.01

TARTIŞMA VE ÖNERİLER

SAÖ'nün güvenilirliğine ve geçerliğine ilişkin, yukarıda belirtilen ilk bulgular, ölçeğin, güvenilirliğine ve geçerliğine kanıt sayılabilecek niteliktedir. Şüphesiz bu konuda yeni kanıtların aranmasında yarar vardır. SAÖ'nün geçerliği araştırılırken, deneklerin sosyal atomları, üç farklı yaklaşımla ölçülmüş ve karşılaştırılmıştır. Bu yaklaşımlardan ilk ikisi ile belirlenen sosyal atomlar arasında, yani deneklerin psikodramada sergiledikleri atomlar ile SAÖ'de sergiledikleri atomlar arasında benzerlik bulunması, SAÖ'nün geçerliğine kanıt sayılmıştır. Bu sonuç, SAÖ ile belirlenen sosyal atomların, psikodramada belirlenen sosyal atomlara benzediği anlamına gelmektedir. Bu benzerliğin yanı sıra SAÖ'nün psikodramadaki klasik yaklaşıma önemli bir üstünlüğü vardır. SAÖ'de denekler iç içe eşit aralıklarla sıralanan yedi daireye seçtikleri kişileri yerleştirdikleri için, bu seçimlerin araştırmacılar tarafından eşit

aralıklı bir ölçekle 1 ila 7 puan arasında değerlendirilmesi mümkün olacaktır. Oysa psikodramadaki klasik sosyal atom etkinliğinde bu tür sayısal değerlendirmeler söz konusu değildir.

Geçerlik çalışması sırasında, iç içe çizilmiş dairelerin kullanıldığı SAÖ'deki ölçme yaklaşımından daha uygun bir yaklaşımın bulunup bulunmadığını test edebilmek için, deneklere önem verdikleri kişilerin adları alt alta yazdırılmış ve bunlar önem sırasına göre puanlatılmıştır. Likert türü ölçme sayılabilecek bu yaklaşımla elde edilen sosyal atomların, gerek SAÖ ile belirlenen gerekse psikodramada sergilenen sosyal atomlara yeterince benzemediği ortaya çıkmıştır. Bu durumda, SAÖ'de kullanılan ölçme yaklaşımının, bu yaklaşıma tercih edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Denekler önem verdikleri kişilerin adlarını alt alta sıraladıklarında, seçmiş oldukları ortalama kişi sayısı, gerek SAÖ ile, gerekse psikodrama ile belirlenen sosyal atomlardaki ortalama kişi sayılarına oranla daha yüksek olmuştur. Bu sonuç, önem verdikleri kişilerin adlarını sıralayan deneklerin, bu sıralamaya, aslında sosyal atomlarında yer almayan bazı "tanıdıklarını" da katmalarından kaynaklanıyor olabilir. Bilindiği üzere Moreno (1951 ve 1960) "tanıdıklar" adını verdiği kişilerin sosyal atomun dışında olduğunu belirtmiştir. Bu nedenden ötürü de, deneklere, önem verdikleri/tanıdıkları kişilerin adlarını alt alta yazdırıp puanlatmak yerine, bu araştırmada tanımlanan şekliyle SAÖ'yü kullanmak doğru olacaktır. Zaten SAÖ'deki daireler üzerinde, yaşamındaki önemli kişileri işaretleyen bir denek, aslında psikodrama sahnesindeki etkinliğe benzer bir davranış sergilemektedir.

Geliştirilmesine devam edilecek olan SAÖ uygulanırken, bu aşamada deneklerden "yaşamlarında kendilerini etkileyen, önem verdikleri kişileri" işaretlemeleri istenmiştir. Uygulamadan sonra yapılan görüşmede, tüm deneklerin bu mesajı, "sevdikleri önemli kişiler" şeklinde yorumladıkları anlaşılmıştır. SAÖ, bu haliyle şüphesiz kullanılabilir. Fakat ileride deneklere, "sevdikleri ve sevmedikleri önemli kişileri işaretlemeleri" mesajı verilerek, ölçeğin bir başka versiyonu elde edilebilir.

Kişilerarası ilişkilerin ele alındığı araştırmalar, SAÖ için geniş bir kullanım alanı oluşturabilir. Örneğin, SAÖ'den yararlanılarak, farklı ülkelerde yaşa-

yan, değişik demografik özelliklere sahip kişilerin sosyal atomları karşılaştırılabilir. Hollander (1974) cezaevlerine giren hükümlülerin sosyal atomlarının parçalandığını, bunun ise birtakım ruhsal sorunlara yol açtığını belirtmektedir; Kaner (1991) ise, islah evlerindeki hükümlü gençlere psikodrama uygulayarak, bunun, gençlerin benlik algıları ve empatik eğilim düzeyleri üzerindeki etkisini incelemiştir. Bu araştırmacılara ait yaklaşımların birlikte alınması, islah evlerindeki gençlerin sosyal atomları ile diğer genç gruplarına ait atomların SAÖ ile karşılaştırılması ve hapisanelerdeki hükümlülerle, sosyal atom parçalanmalarının özellikle ele alındığı psikodramalar yapılması yararlı olabilir. Ayrıca, ilk defa ailelerinden ayrılarak yurtlarda kalmaya başlayan üniversite öğrencilerinin sosyal atomlarında değişiklik olup olmadığı da SAÖ ile incelenebilir. Gençlerle ilgili bu tür araştırmalar ise onlara yönelik rehberlik ve psikolojik danışma hizmetlerine ışık tutabilir.

SONUÇ

Güvenirlilięi ve geçerliliği ile ilgili bulgular, SAÖ'nün şu anda kullanılabilir nitelikte bir ölçme aracı olduğu izlenimini vermektedir. Ölçeğin, ileride değişik amaçla kullanılacak versiyonlarının geliştirilmesine devam edilecektir.

KAYNAKLAR

- Blatner, H.A. (1973). *Acting-in: Practical applications of psychodramatic methods*. Springer Publishing Company. inc.
- Hollander, S.L. (1974). Social atom: An alternative to imprisonment. *Group Psychotherapy and Psychodrama*, 27, 173-183.
- Kaner, S. (1991). Gerçeklik terapisinin ve psikodramanın antisosyal davranış gösteren gençlerin benlik algılarına ve empati düzeylerine etkisi. Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış doktora tezi.
- Moreno, J.L. (1951). *Sociometry, Experimental Method and the Science of Society*, Beacon: Beacon House.
- Moreno, J.L. (1960). *The Sociometry Reader*. Illinois: Free Press.
- Özbek, A. ve Leutz, G. (1987). *Psikodrama: Grup psikoterapisinde sahnesele etkileşim*. Ankara: Has-Soy Matbaası.
- Staar, A. (1979) *Rehearsal for Living: Psychodrama*. Chicago: Nelson-Hall.
- Taylor, J.A. (1984) The diagnostic use of the social atom. *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama and Sociometry*. 37 . (2), 67-84.